

ФЕНОМЕН СОВІСТІ: СУТЬ, СПЕЦИФІКА ТА ТИПОЛОГІЯ ПРОЯВУ В ДОШКІЛЬНОМУ ДИТИНСТВІ

Кононко О. Л.

ВСТУП

У сучасному світі посилюється загроза духовній безпеці особистості, трансформуються пріоритети, знецінюються такі духовні цінності, як совість, честь, гідність. Розмови дорослих із дітьми про совість як внутрішню етичну інстанцію, вкрай важливого механізму саморегуляції – радше виняток, ніж правило. Совість більшістю сприймається як атавізм, який ускладнює процес досягнення бажаного.

Як справедливо зауважує І. Калінаукас, у третьому тисячолітті людство побудувало гігантську цивілізацію навкруги себе, в той час, як необхідність створення *цивілізації у внутрішньому світі* воно лише починає усвідомлювати. На думку автора, перехід від влади хаосу до *цивілізації всередині себе* – шлях до самодостатнього перебування особистості у світі, її повноцінного життя, реалізації природного потенціалу¹.

І починати створювати *цивілізацію у внутрішньому світі* слід із перших років життя особистості – з дошкільного дитинства, базуючись на знаннях специфіки соціальної ситуації розвитку й вікових новоутворень свідомості та особистості. Совість як феномен особистісного зростання та внутрішній механізм саморегуляції актуалізує проблему виховання дитини 5–7 років як активного суб'єкта власної життєдіяльності.

Сьогодення змушує маленьку особистість розв'язувати життєві задачі високої новизни й складності, актуалізує необхідність поводитися компетентно в багатоваріантному світі, диференціювати події життя за ступенем їхньої значущості, безпеки, корисності. Усе це посилює важливість своєчасного розвитку в дітей 5–7 років доступної віку міри свідомого ставлення до життя; умінь виділяти, інтерпретувати, запам'ятовувати й збагачувати свій досвід новою інформацією *соціально-моральної* спрямованості.

Актуальність дослідження совісті в ранньому онтогенезі визначається, по-перше, сенситивністю періоду дошкільного дитинства

¹ Калінаукас І. Интеллектуальная авантюра П. Революция сознания. Санкт-Петербург : Изд-во «Афина», 2011. 224 с.

для становлення та розвитку внутрішніх етичних інстанцій, виникнення особистої свідомості; по-друге, потребою педагогічної практики в сучасних технологіях розвитку здорової совісті; по-третє, недостатньою вивченістю українськими фахівцями такого феномену й особливостей його становлення та розвитку в дошкільному віці.

1. Совість як наукова проблема

Значний внесок у розробку проблеми совісті в контексті розвитку особистості внесли філософи Л. Архангельський, В. Бакштановський, О. Дробницький, Т. Кириліна, О. Титаренко. Зокрема, Л. Архангельський, В. Бакштановський кваліфікують совість як результат взаємодії особистості й суспільства; Л. Коган досліджує совість у зв'язку з проблемою свободи; О. Титаренко – у зв'язку з проблемою свободи.

Так, О. Дробницький, досліджуючи індивідуальну моральну свідомість крізь призму етики, визначає совість як її частину поряд із такими категоріями, як добро, обов'язок, честь. Говорячи про почуття совісті, обов'язку, гідності, філософ називає їх ядром моральності. Автор кваліфікує совість як вторинну рефлексію людини з приводу своїх вчинків, спонук, мотивів поведінки й діяльності. О. Дробницький підкреслює: совість виникає тоді, коли особистість виявляється здатною судити сама себе з морального боку, може відрізнити ідеальну совість від своєї власної – часткової та суб'єктивної. Провідний філософ фіксує існування двох джерел почуття совісті: з одного боку, неусвідомлені моральні потреби особистості, з іншого, – свідомі моральні установки соціального середовища, світоглядний рівень свідомості².

У полі уваги В. Бакштановського знаходиться проблема морального вибору, набуття особистістю морального досвіду, формування уміння самовизначатися та свідомо орієнтуватися у світі суспільних цінностей. На думку автора, вибір – це вказівка на сферу докладання життєвих сил людини, на її ціннісну спрямованість, орієнтації у світі добра й зла. Кредо автора полягає в тому, що мораль задає не лише ціннісні орієнтації вибору, але і його умовні імперативи. Автор наголошує на важливості розвитку в особистості культури морального вибору³.

Аналіз совісті крізь призму розвитку особистості здійснено в працях А. Бандури, Р. Бернса, К. Джиллігана й інших фахівців. Зокрема, А. Бандура зазначає, що на розвиток совісті особистості впливають соціальна взаємодія, досвід інших людей і мас-медіа. Згідно з його

² Дробницький О.Г. Совість. *Философская энциклопедия*. Москва, 1970. Т. 5. С. 41–42.

³ Бакштановский В.И. Моральный выбор личности: альтернативы и решения. Москва, 1983. 224 с.

теорією, дитина набуває нових форм поведінки, спостерігаючи за різними моделями поведінки, які може повторити⁴.

У центрі уваги Р. Бернса знаходиться проблема формування самосвідомості, зокрема самооцінки. Відстоюючи гуманістичний погляд на людину, автор висуває як провідну ідею того, що найважливішою частиною передачі маленькій особистості накопиченого людством досвіду має стати визнання її цінності. Оточення, уявлення про нього й людей вона сприймає крізь призму Я-концепції. Основною проблемою виховання автор вважає розвиток здорової самосвідомості особистості, адекватної самооцінки⁵.

Дослідження совісті З. Бербешкіною здійснено під кутом зору соціального концепту. Автор пов'язує походження та реалізацію совісті зі сферою суспільних відносин. Вона кваліфікує совість як етичну інстанцію, здатність особистості здійснювати самоконтроль, усвідомлювати свої суспільні обов'язки, вимагати від себе їх виконання та оцінювати власні вчинки⁶.

Т. Кириліна актуалізує проблему духовної кризи, втрати індивідуальною свідомістю смислу життя, констатує переважання орієнтацій на матеріальні цінності. Авторка виділяє реальний, нормативний, бажаний та ідеальний рівні індивідуальної свідомості людини. На думку фахівця, совість відіграє вирішальну роль у розвитку особистості, оскільки є вищою формою її морального самоконтролю. Згідно з висловлюванням Т. Кириліної, совість має рефлексивний характер, спрямована на власну свідомість особистості. Найвищий ступінь прояву совісті вказаний фахівець називає *доброю совістю* та вважає, що нею засвідчується внутрішній світ людини⁷.

У працях провідних психологів Б. Ананьєва, О. Ковальова, І. Кона, В. М'ясищева, К. Платонова, І. Чеснокової, П. Якобсона совість аналізується в соціоцентричному контексті. Совість визначалася вказаними вченими як складне утворення духовного життя людини, виражене у формі морального ставлення та моральних почуттів. Особлива увага приділялася взаємозв'язку совісті з такими особистісними утвореннями, як самосвідомість і відповідальність. Указані автори визначають совість як морально опосередковану форму

⁴ Бандура А. Теория социального научения: монография. Москва : Директ – Медиа, 2008. 532 с.

⁵ Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. Москва : Прогресс, 1986. 424 с.

⁶ Бербешкина З.А. Совесть как этическая категория. Москва : Высшая школа, 1986. 103 с.

⁷ Кирилина Т.Ю. Совесть и ее роль в развитии личности : дисс. ... канд. философ. наук : 09.00.11. Москва, 1999. 161 с.

самоствалення, усвідомлення особистістю обов'язку перед суспільством та ідеальним «Я».

Зокрема, В. М'ясищев вважав совість показником моральних ставлень особистості, розглядав поняття «ставлення» в контексті особистісного зростання дитини, характеризував його крізь призму морально-правового ставлення до себе, людей, природи, культури⁸.

Обґрунтування «совісті» як антропоцентричного феномену здійснено С. Рубінштейном, К. Абульхановою-Славською, Б. Братусем, В. Знаковим, В. Зінченком, В. Петровським, В. Слободчиковим, В. Шадриковим та іншими відомими фахівцями. С. Рубінштейн розводить поняття «побутова» й «буттєва» мораль, виводить останню на вершину буття особистості. Феномен совісті автор відносить до сфери моральності, розглядає в контексті вищого ступеня буття, пов'язує з прагненням особистості до духовного зростання, творчої та конструктивної зміни дійсності. С. Рубінштейн підкреслює важливість для становлення совісті самостійності, відповідальності, здатності до самовизначення, самодетермінації, саморегуляції, збалансованої свободи й необхідності⁹.

К. Абульханова-Славська виводить проблему совісті на рівень аксіології, характеризує совість як моральний центр особистості, акцентує на важливості моральності як внутрішньої регуляції та відповідальності перед собою. Здатність до моральних рішень і вчинків автор пояснює не лише розвитком мислення, а й загальним складом особистості, ціннісним змістом, моральними переживаннями. Фахівець визначає мету, стратегію та тактику виховання совісті; наголошує на важливості виховання в суб'єктів життєдіяльності самостійності, відповідальності, соціальної зрілості; зазначає необхідність перетворення життя із чистою совістю на домінуючу цінність особистості¹⁰.

Як наголошує Б. Братусь, безпосередньою формою, в якій особистість усвідомлює відповідальність перед життям, світом, людьми, перед самою собою, є совість. У розумінні автора самоздійснення є набуттям особистістю повноти свого існування, а муки сумління – муками роз'єднання із цілісним загальнолюдським буттям¹¹.

⁸ М'ясищев В.Н. Психология отношений. МПСИ, 2005. 158 с.

⁹ Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 512 с.

¹⁰ Абульханова-Славская К.А. Психология и сознание личности. Москва : Москов. психолого-социальный институт: МОДЭК, 1999. 224 с.

¹¹ Братусь Б.С. Психология, нравственность, культура. Москва : Изд-во МГУ, 1994. 96 с.

Згідно з розумінням В. Шадрикова, совість завжди індивідуальна, лежить в основі раціонального усвідомлення морального значення дій та їх емоційної оцінки. За думкою автора, чуттєва складова частина совісті виступає в ролі мотивації совісного акту, а основним механізмом є саморефлексія поведінки в просторі добра й зла. Автор підкреслює: в совісті морально обов'язкове й фактичне прийняте не завжди й не повністю збігається, оскільки совісний акт є проявом свободи волі¹².

На думку О. Титаренка, совість є глибинним, першорядної важливості інтуїтивно-чуттєвим механізмом моральної поведінки. Відзначаючи складність феномену совісті, фахівець зазначає: морально-психологічною своєрідністю совісті є те, що вона виступає цілісним механізмом, складається внаслідок взаємодії раціонального, чуттєвого, вольового під впливом життєвого досвіду й моральної інтуїції¹³.

О. Рилько тлумачить совість як емоційне морально-оцінне ставлення особистості до власних вчинків, думок, почуттів, а також до проявів інших людей. Автор кваліфікує совість як *ставлення* особистості до норм і правил, яке може перетворитися на рису характеру. На думку О. Рилька, основна функція совісті – регулятивна, а основний структурний компонент – моральний обов'язок¹⁴.

Фіксуючи зв'язок совісті з культурою, І. Кон кваліфікує совість як регулятив культури, актуалізує проблему впровадження в сучасний полікультурний освітній простір міжкультурних варіацій совісті. Фахівець вважає, що завдання сучасного педагога полягає в забезпеченні нового рівня виховання совісті. Особливу роль у вихованні совісті надає колективним іграм, сприятливим для формування совісних установок¹⁵.

В. Комаров розглядає совість у контексті акмеологічної концепції, кваліфікує як міру значущості для особистості моральної цінності в ситуації морального вибору. До структурних компонентів совісті автор відносить честь, обов'язок, гідність, справедливість. Проявами совісті фахівець вважає сором, провину, каяття, гордість, спокутування, а механізмами їх «запуску» – рефлексію, емпатію, волю¹⁶.

¹² Шадриков В.Д. Покаяние как фактор формирования совести. Психология. Журнал высшей школы экономики. 2006. Т. 3. № 4. С. 3–13.

¹³ Моральный выбор / под. общ. ред. А.И. Титаренко. Москва : Изд-во МГУ, 1980. 343 с.

¹⁴ Рилько О.П. Становление чувства совести у подростков : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.00. Ленинград, 1974. 151 с.

¹⁵ Кон И.С. Моральное сознание личности и регулятивные механизмы культуры. *Социальная психология личности*. Москва, 1979. С. 85–113.

¹⁶ Комаров В.В. Совесть как фактор нравственной саморегуляции личности : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.13. Тамбов, 2003. 159 с.

Згідно з визначенням М. Савчина, сумління є внутрішньою інстанцією відповідальності, результатом інтеріоризації обов'язку. Сумління постає як момент усвідомлення, як відкриття особистістю її обов'язку, як специфічне переживання. Сумління не має нічого спільного з очікуванням покарання: поки особа мотивована страхом покарання або надією на момент, про совість не йдеться, сумління мовчить. Воно розкривається тільки за умов, що особистість є господарем своєї волі, творцем власної активності¹⁷.

С. Барсукова засвідчує, що під час розв'язання конфлікту між внутрішнім світом особистості й життєвою реальністю актуалізується необхідність у совісті. Совість є формою та способом самоздійснення особистості, важливою спонукальною силою, спрямованою на моральне самовдосконалення. Найбільш значущим показником совісті є суб'єктність, у зв'язку із чим особливого значення набувають такі характеристики суб'єкта, як ініціативність, творчість, рефлексивність, етична зрілість, здатність до самодетермінації, саморегуляції та самостійності¹⁸.

Т. Дронова кваліфікує совість як автономну *духовну інстанцію*, яка уможливує оцінку особистістю умов і можливостей дотримання норм моралі в конфліктних ситуаціях. У структурі совісті автор виділяє такі структурні компоненти, як моральна саморефлексія, самооцінка, моральні норми як мотиви поведінки й внутрішній самоконтроль¹⁹.

На думку Д. Шимановського, совість є *ядром* моральної свідомості особистості й важливим *показником* її соціальної зрілості. Як зазначає вказаний автор, у розвитку совісті важливу роль відіграють здатність людини визнавати свою моральну неправоту, спокутувати провину добрими справами й відповідальністю як базовою якістю особистості²⁰.

Отже, зафіксовано існування різних трактувань совісті й ракурсів її дослідження. Зокрема, П. Симонов розглядає совість у контексті зверхсвідомості; К. Платонов кваліфікує її як *моральну якість*, самооцінку вчинків із позиції засвоєних нормативів поведінки, як компонент духовності особистості; В. Столін аналізує феномен совісті в контексті самосвідомості особистості; В. Знаков – правди й неправди; Р. Немов – як вище моральне почуття; В. Комаров – як моральний компонент духовності особистості, важливий чинник моральної

¹⁷ Савчин М.В. Сумління як внутрішня інстанція відповідальності. *Психологія відповідальної поведінки* : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. С. 62–65.

¹⁸ Барсукова С.А. Концептуальное поле феномена «совесть» в психологии. *Психологический журнал*. 2013. № 1. С. 36–44.

¹⁹ Дронова Т.А. Совесть как психологический феномен сознания. *Мир психологии*. 2007. № 3. С. 121–127.

²⁰ Шимановский Д.С. Моральное самосознание личности. Москва : Знание, 1986. 164 с.

саморегуляції; О. Ковальов, О. Рилько, П. Якобсон – як емоційно-моральний феномен; В. Слободчиков та Є. Ісаєв пов'язують совість з індивідуальністю, із суб'єктною активністю людини.

2. Особливості розвитку совісті в старшому дошкільному віці

Сучасні дослідження феномену совісті й специфіки її розвитку в дошкільному дитинстві здійснюється більшістю фахівців фрагментарно, в контексті вивчення близьких проблем: виховання чесності й правдивості, становлення почуттів обов'язку, власної гідності й самоповаги; почуттів сорому й провини, становлення внутрішнього світу особистості.

За даними В. Слободчикова та Є. Ісаєва, найвищою точкою розвитку особистості є індивідуальність, яка проявляється в суб'єктних можливостях дитини. Усвідомлення дошкільником себе як суб'єкта діяльності починається орієнтовно з трьох років життя, коли в нього формується первинна соціальна система «Я», виникає прагнення заявити про себе іншим, відстояти своє право на самостійність. Як зазначають фахівці, дітей дошкільного віку характеризує парціальна суб'єктність, яка проявляється в саморегуляції, самостійному виконанні доступних видів діяльності, елементарній самооцінці²¹. Процес становлення та розвитку совісті як внутрішнього механізму саморегуляції поведінки передбачає здатність дитини дошкільного віку довіряти своєму досвіду, власним можливостям, виявляти впевненість у собі. Відомий педагог-гуманіст М. Монтесорі розробила унікальний і дієвий метод навчання та виховання дошкільників, суть якого полягає в наданні дитині повної свободи самовираження та дій за умови унормованості її особистості. Орієнтація автора на розвиток власних сутнісних сил дитини слугує основою для становлення чистої совісті, уміння керуватися у своїй поведінці моральними нормами. М. Монтесорі наголошує на важливості уваги педагогів до процесу пробудження дитини до духовного життя. Відомий педагог вважає, що нагороди й покарання виступають «лавою для душі», знярядям поневолення духу, збудженням напружених зусиль дитини сподобатись іншим. Кредо автора: всі перемоги дитини створені внутрішніми силами душі²².

У дослідженнях І. Колеснікової, М. Крулехт, М. Монтесорі, Т. Репіної та інших фіксується поява в старшому дошкільному віці передумов самовиховання, вкрай важливих для розвитку совісті як внутрішньої етичної інстанції. Вказана інформація доповнюється

²¹ Слободчиков В.И., Исаев Э.И. Основы психологической антропологии. Психология человека. Введение в психологию субъективности. Москва : Школа-Пресс, 1995. 384 с.

²² Монтесорри М. Самовоспитание и самообучение в начальной школе. Киев : КМУУВ, 1995. 108 с.

даними досліджень Г. Андрєєвої, Н. Голованової, О. Хухлаєвої, які засвідчують виникнення в старшому дошкільному віці особистих намірів. За даними вказаних фахівців, основу формування дитячого «Я» складає інформація, яку про неї повідомляють рідні й близькі дорослі, які оцінюють досягнення дитини, за їхнім відношенням дитина дошкільного віку присвоює позитивні й негативні оцінки авторитетних дорослих і бере до уваги свої минулі успіхи й невдачі.

На думку Н. Косолапової, вже в дитини третього-четвертого років життя з'являється елементарна потреба в самооцінці й саморозвитку. У 5–7 років дитина усвідомлює свої основні позитивні й негативні якості, в неї розвиваються та укріплюються всі осі «Я», виникає критичне уявлення про себе. Це пояснюється тим, що структурне Я збагачується новою вісю – *вісю совісті*, з'являються правила поведінки, що йдуть зсередини, формується внутрішнє «Я». Його становленню сприяють такі новоутворення, як *первинна рефлексія, освоєння правил та обов'язків*, які регулюють поведінку, *емоційна* децентрація, уміння брати до уваги почуття та думки інших. Я-концепція збагачується шляхом *Я-зусиль*, які проявляються в ініціативних діях і дозволяють розв'язувати доступні віку завдання морального характеру²³.

Дослідження М. Лісіної та О. Силвестру присвячене аналізу особливостей самопізнання дітей 3–6/7 років. Автори розкривають основні умови виникнення та розвитку в дитини дошкільного віку образу самої себе, характеризують основні чинники його формування, описують індивідуальні варіанти уявлень дитини вказаного віку про саму себе. Особливу увагу в дослідженні приділено аналізу причин виникнення в дітей дошкільного віку викривлених уявлень про свої можливості. На основі багатих експериментальних даних М. Лісіна й О. Силвестру пропонують ефективні методи їх корекції²⁴.

Заслужовують на увагу узагальнення Т. Флоренської щодо совісті як механізму духовного розвитку. Автор зазначає: дитина є не лише істотою, яка володіє наявним «Я», але й потенційним духовним «Я», яке проявляється в голосі її совісті. Т. Флоренська наголошує, що саме внутрішній діалог наявного й духовного «Я» дозволяє особистості виявляти свободу, діяти самостійно. Вона заперечує поширену думку, що совість є результатом засвоєння дитиною моральних норм і вимог дорослих²⁵.

²³ Косолапова Н.Г. Становление и формирование «Я» дошкольника на основе преобразования личностного опыта: Материалы психолого-педагогического сопровождения. Иркутск : Изд-во Иркут. гос.пед.ун-та, 2007. 152 с.

²⁴ Лисина М.И., Силвестру А.И. Психология самосознания у дошкольников. Кишинев, 1983. 110 с.

²⁵ Флоренская Т.А Диалог в практической психологии. Наука о душе. Москва : Владос, 2001. 208 с.

Згідно з підходом О. Леонт'єва, засвоєння соціальних вимог і моральних правил дитиною відбувається на рівні *значень* (визнання їх об'єктивної доцільності, суспільної важливості) й на рівні *особистісного смислу* (їх значення безпосередньо для неї самої). Як зазначає фахівець, норма стає дієвою за умови, що набуває особистої значущості для дошкільника, має для неї сенс. Оскільки в основі розвитку сфери значень і смислів лежать різні психологічні структури, пізнавальні й мотиваційні аспекти морального розвитку можуть не збігатися, не виключається існування розриву між вербальною та реальною поведінкою в ситуації вибору²⁶.

Дослідженню чесності й визначенню умов її виховання в дошкільному віці присвячено праці Є. Суботського. Автор аналізує співвідношення вербальної та реальної поведінки дошкільників. Засновуючись на емпіричних даних, дослідник підкреслює, що сама по собі система знань та опанування дитиною моральними нормами не гарантує її реальної совісної поведінки. Суттєву роль у формуванні останньої відіграє мотиваційно-ціннісна компонента²⁷.

С. Якобсон і Г. Морева встановили, що формування потреби в чесній і справедливій поведінці здійснюється найефективніше за умови орієнтації дошкільників на систему «полярних етичних еталонів». Усвідомлення чесних і нечесних зразків поведінки сприяє формуванню в дітей бажання діяти чесно, обирати еталони соціально схвалюваної та прийнятної поведінки. Дослідження засвідчило, що в ситуації подвійної мотивації дитина робить вибір не на основі здорового глузду, а на основі *емоційного ставлення* до неї та до самої себе. Оцінка ситуації сама по собі не приводить до зміни в поведінці, значну роль відіграє розуміння позитивних якостей, що входять до її «Я-образу»²⁸.

У контексті проблеми совісті видаються актуальними отримані С. Якобсон і Л. Почеревіною дані щодо прагнення дитини зберегти позитивний образ себе. Воно виступає однією зі спонук, яка дозволяє подолати безпосередні бажання та лежить в основі моральної регуляції поведінки. Це прагнення актуалізується, коли дитина, здійснивши негативний вчинок, встановлює свою схожість із негативним еталоном, до якого в неї є власне негативне ставлення²⁹.

²⁶ Леонт'єв А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Политиздат, 1977. 304 с.

²⁷ Субботский Е.В. Психологические основы нравственного развития личности дошкольника : автореф. дисс. ... д-ра психол. наук. Тбилиси, 1984. 47 с.

²⁸ Якобсон С.Г., Морева Г.И. Образ себя и моральное поведение дошкольников. *Вопросы психологии*. 1989. № 6. С. 34–41.

²⁹ Якобсон С.Г., Почеревина Л.С. Роль субъективного отношения к этическим эталонам в регуляции морального поведения дошкольников. *Вопросы психологии*. 1981. № 1. С.40–49.

Як підкреслює Р. Шакуров, вищі почуття починають формуватися з двох-трирічного віку. Вони поступово ускладнюються, диференціюються, стають стабільнішими. Дітям дошкільного віку притаманна злитість вищих почуттів: вони оцінюють як «хороше» об'єкти та явища, які викликають у них *естетичні* (хороший – красивий), *етичні* (хороший – добрий) і *інтелектуальні* (хороший – цікавий) почуття. Автор надає значення розвитку таких етичних переживань, як почуття гордості й сорому. Розвиток гордості відбувається не лише під впливом позитивних, але й під впливом негативних оцінок, які викликають почуття сорому. Виникнення сорому залежить від розвитку гордості: якщо дитина пишається своїми досягненнями, то вона соромиться своїх помилок, боїться виглядати невмілою³⁰.

У контексті проблеми совісті заслуговує на увагу дослідження Н. Дятленко, присвячене вивченню умов, сприятливих для розвитку самоповаги дошкільників. Автор розуміє самоповагу як інтегровану характеристику особистості, що формується внаслідок узагальнення переживань щодо «Я». Вона зауважує, що самоповага опосередковується усвідомленням дитиною своїх успіхів у пізнавальній, предметній і комунікативній діяльності. До показників оптимізації процесу виховання в дошкільників самоповаги фахівець відносить: осмисленість вибору складності завдань, здатність аргументувати вибір, свідоме й виважене самооцінювання, незалежність від підтримки й контролю дорослого³¹.

Дослідження Г. Хоріщенко засвідчує, що формування механізму децентрації виявляється значущими для розвитку совісті як внутрішньої етичної інстанції, совісності як моральної якості особистості. Автором зафіксовано неузгодження знань дітьми 5–7 років моральних норм та їхньою реальною поведінкою в ситуації вибору. Автор констатує, що дітям старшого дошкільного віку вельми складно співвіднести уявлення зі своїми конкретними вчинками³².

Особливий інтерес становить підхід до розвитку совісті як механізму самовираження та саморегуляції М. Снайдер і Р. Снайдера. Оригінальність підходу визначається як трактуванням самого поняття «совість», так і характеристикою її видів. Як зазначають автори, совість – це *вірність найвищому й найкращому*, надання їм переваги в

³⁰ Шакуров Р.Х. Оценочные отношения как фактор возникновения чувства гордости и стыда у младших школьников : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Киев, 1966. 24 с.

³¹ Дятленко Н.М. Психологічні умови розвитку самоповаги у дошкільників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2002. 22 с.

³² Хоріщенко Г.Г. Виховання совістливості в ранньому онтогенезі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : збірник наукових праць. Київ, 2005. Вип. 8. С. 225–228.

повсякденному житті. Автори вводять в обіг поняття «робота з правдою», розуміючи під нею зусилля особистості, докладені для того, щоб жити відповідно до вищого й кращого». Фахівці підкреслюють: залучення дитини до процесу розмірковування та співтворчості у світлі знання найвищого й найкращого є *фундаментальним методом розвитку совісті*. Продуктивною видається диференціація ними функціональної та дисфункціональної совісті: перша посилює, а друга послаблює процеси самопородження *здорової совісті*. Під останньою розуміється ефективна, конструктивна совість, яка сприяє особистісному зростанню, прийняттю дитиною на себе відповідальності, її самоповазі й задоволеності життям³³.

О. Кононко характеризує совість як важливу компоненту внутрішнього світу дошкільника – індивідуально інтерпретовану, наповнену особистими емоціями, осмислену в діалозі зі справжніми й уявними дійовими особами *реальність*, в якій представлена система її значень та особистісних смислів. Совість – це *особистісний інтеграл*, яким засвідчується здатність дитини 5–7 років надавати перевагу *справжньому, чесному, справедливому*. На думку автора, вона проявляється в умінні поводитися морально не лише за зовнішнього контролю, але й за його відсутності; засвідчується спроможністю особистості самостійно формулювати елементарні моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання, здійснювати самоконтроль, об'єктивно оцінювати результати. Свідченням сформованості в дітей 5–7 років здорової совісті слугує *совісність* як моральна якість особистості³⁴.

3. Авторська типологія совісті дітей 5–7 років

Створення авторської типології потребувало чіткого визначення критеріїв і показників оцінки проявів совісті дітьми 5–7 років. Їх представлено в таблиці 1.

³³ Снайдер М., Снайдер Р., Снайдер-мл.Р. Ребенок как личность: становление культуры справедливости и воспитание совести. Москва : Смысл ; Санкт-Петербург : Гармония, 1994. 237 с.

³⁴ Кононко О.Л. Виховання здорової совісті в ранньому онтогенезі: теоретичні та технологічні аспекти. *Науковий вісник Кременецької обласної Гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка*. Випуск 10. 2018. С. 152–162.

Таблиця 1

Критерії та показники прояву совісті дітьми дошкільного віку

КРИТЕРІЙ	ПОКАЗНИКИ
<i>Визнання пріоритету правди</i>	Орієнтується на істину, правду, справедливість як основні моральні цінності, намагається керуватися ними у своїй поведінці; зазвичай говорить правду, поводить себе чесно в різних видах діяльності й у взаємодії з однолітками й дорослими; не намагається виграти нечесно, підставити однолітків, використати хитрощі або брехню; уникає вигороджування себе, коли винний, не вдається до безпідставного звинувачення інших; визнає власні помилки й досягнення інших; володіє елементарними формами адекватної самооцінки й об'єктивної оцінки вчинків, дій, якостей оточення.
<i>Відповідальне самовизначення</i>	Сприймає світ як цікавий, безпечний простір, який надає великі можливості; виявляє інтерес до себе й довкілля; усвідомлює зв'язок із людьми найближчого оточення; намагається самовизначитися, без нагадування дорослих виконати свої основні обов'язки; приймає самостійні рішення, здійснює власні вибори, надає комусь-чомусь переваги, культурно відмовляє в прихильності; з власної ініціативи покладає на себе відповідальність за когось-щось; прогнозує наслідки своїх дій або бездіяльності; не перекладає відповідальність за свої помилки на інших; дотримується взятих зобов'язань, виконує домовленості й обіцянки.
<i>Саморегуляція поведінки</i>	Поводиться совісно не лише в присутності дорослого, а й за відсутності його поруч; здатна внутрішньо мотивувати свою совісну поведінку; розраховує на саму себе, свій досвід, довіряє власним можливостям; діє впевнено, самостійно реалізовує прийняті моральні рішення, не шукає для себе вигоди; не очікує на винагороду; поводить себе здебільшого безкорисливо; контролює себе, регулює свою поведінку, утримується від негативних емоцій, образливих слів, недоброчинних дій; у разі необхідності вносить корективи у свої дії; чинить опір негативним впливам однолітків, робить зауваження порушникам моральних норм.
<i>Власна гідність</i>	У ситуаціях морального вибору надає перевагу добру, вважає, що поганий вчинок не гідний її, знижує її самооцінку й позитивне ставлення до неї авторитетних людей; орієнтується у своїх чеснотах і вадах, поважає себе, знає, за що її цінують батьки, вихователі, друзі; гідно виграє (не вихвалюється, не глузує з тих, хто програв, не зловтішається) та гідно програв (не звинувачує в неуспіху інших, не дратується, не плаче, утримується від агресивності, образ, погроз); збалансовані критичність і самокритичність; відстоює свої права й гідність у соціально прийнятний спосіб; відчуває задоволення від совісної поведінки й допомоги іншим.

Ми виходили з розуміння, що оцінювати совість за мірою її прояву не зовсім правомірно: адже вельми складно щодо такої моральної категорії використовувати параметри оцінки «менше-більше» або «сильніше-слабше». Доцільніше диференціювати дошкільників за

типами совісті, оцінювати суттєві прояви совісності як базової особистісної якості.

Визначити типи совісті дошкільників означає:

- класифікувати їх шляхом виділення головних, типових для різних груп дітей ознак, особливостей, тенденцій;
- оцінити характер і міру узгодженості між собою уявлень про совість, ставлення до неї, уміння поводитися совісно, які відрізняють представників кожного типу.

Розвиток совісті засвідчується комплексом умінь дитини: самостійно й швидко реагувати на необхідність чесно й справедливо розв'язати моральний конфлікт, дотриматися моральних правил, відстояти істину; диференціювати права й обов'язки, покласти на себе відповідальність за когось-щось, вчинити безкорисливо, не розраховувати на схвалення дорослих, усвідомити негативний вплив на взаємини брехні, егоїзму, байдужості. Орієнтуючись на них, у таблиці 2 схарактеризовано чотири типи совісті дошкільників: *свідомо-суголосний, соціально унормований, егоїстично орієнтований, відсторонено-споглядальний*. По суті лише душевно суголосний рівень уособлює повноцінну міру здорової совісті.

Таблиця 2

Характеристика типів совісті дошкільників

ТИПИ СОВІСТІ	ХАРАКТЕРИСТИКА КОЖНОГО ТИПУ
1	2
<p><i>Свідомо суголосний</i></p>	<p>Природний лідер, має певне коло друзів, доброзичливий, щирий, розумно довірливий у стосунках. Суголосний з навколишніми людьми, емоційно сприйнятливий до подій, ситуацій, вчинків. Зовнішні моральні норми перетворилися на внутрішні мотиви совісної поведінки. Самостійний, розраховує на власні можливості, покладається на свою адекватну самооцінку, критичний і самокритичний. У ситуаціях розв'язання морального конфлікту посідає активну за формою та моральну за змістом позицію. Ініціюючи допомогу іншим, не розраховує на схвалення та захоочення дорослого, не прагне мати із цього зиск, виявляє безкорисливість, відчуває задоволення від власної спроможності вчинити за совістю, поводитися гідно. Орієнтується на істину, правду, справедливість як найвищі моральні цінності. Завжди поводитьься чесно, визнає свої помилки, не вдається до хитроців, не уникає відповідальності за невдалі рішення. Чинить опір несправедливості, брехні, егоїзму. Вважає не гідним для себе підставляти інших, наговорювати, ображати, жалітися дорослим. Відстоєє власну гідність, прагне реалізувати свої основні права, свідомо ставиться до виконання обов'язків, може відмовитися від бажаного на користь необхідного. Не догоджає з корисливою метою іншим, намагається берегти секрети, не порушувати домовленостей, виконувати обіцянки. Гідно виграє і програє. Знання, ставлення та поведінка збалансовані. <i>Кредо: «Я можу й хочу допомогти!»</i></p>

1	2
<p style="text-align: center;">Соціально унормований</p>	<p>Відкритий контактам, спілкується із широким колом однолітків, легко адаптується до нових умов життя, швидко пристосовується до вимог певної соціальної групи, прагне посісти в ній певний статус Чітко виконує розпорядження та вимоги лідера, легко приймає думку більшості, може виявляти конформізм. Вельми залежний від оцінок і настанов авторитетних інших, за їх відсутності поряд губиться, відчуває дискомфорт, шукає того, на допомогу кого можна розраховувати, Сповідує необхідність неухильно дотримуватися моральних правил і соціальних норм, прагне діяти «як треба», «як сказали», очікує важливого для нього схвалення авторитетних людей. Соціальна орієнтація домінує над душевними пориваннями, власною думкою, власною ініціативою. У ситуаціях морального конфлікту залежить від розпорядження, підказок, допомоги, стимулювань, захочень дорослих. Більше довіряє іншим, ніж власним можливостям; самокритичність переважає над критичністю. Неухильне виконання обов'язків важливіше за відстоювання своїх основних прав і необхідність реалізувати власні потреби. Заграє до авторитетних однолітків, намагається їм догодити, поводить себе заповилено, може догоджати з корисливою метою, терпіти приниження, образи, утиски з їхнього боку. Поведінка мотивується тезою: «Не роби нічого, що може інших змусити відмовити тобі в прихильності. Намагайся принести задоволення тим, хто може гарантувати тобі бажане». Схильний жалітися дорослим на тих, хто образив, перекладаючи на них відповідальність за розв'язання морального конфлікту. Знання ґрунтовні, ставлення до моральних норм позитивне, поведінка ситуативна, здебільшого залежна. <i>Кредо: «Хтось із нас допоможе!»</i></p>
<p style="text-align: center;">Егоїстично орієнтований</p>	<p>Демонстративний, привертає до себе увагу значущих людей у будь-який спосіб, намагається посісти в соціальній групі високий статус, вдається для цього до тиску, хитрощів, залякувань, задобрювань. Самооцінка завищена, критичність переважає над самокритичністю, не бачить негативних наслідків своєї егоїстичної поведінки, легко себе виправдує. Вважає, що йому можна те, чого не можна іншим дітям. Добре орієнтується в поняттях добра й зла, але часто використовує оточення у своїх цілях, керується думкою: «Чим це може бути корисним для мене?» Намагається домогтися свого, посісти перше місце, перемогти за будь-яку ціну. У стосунках з іншими конфліктний, ігнорує потреби й прагнення однолітків; вдається до погроз; проявляє пихатість і зневагу до тих, хто йому нецікавий. Не визнає своєї відповідальності за власні дії та вчинки, може відмовитися від виконання своїх обов'язків; не дотримається даних обіцянок За відсутності поряд дорослого поводить себе здебільшого нахабно, тисне на інших, ображає; вкладає вигідні для себе угоди, вдається до хитрощів; може підставити однолітків; безпідставно звинуватити. Потребуючи уваги й схвалення дорослих, може удати доброзичливого, ратувати за справедливість. Володіє механічно завченими знаннями моральних правил і норм, соціальних меж і схвальних і несхвальних оцінок. Дотримується їх, щоб приховати справжні егоїстичні мотиви; вважає, що совість заважає досягати свого за будь-яку ціну. Заввичай слова, обіцянки не збігаються з практичними діями й вчинками. Сприймає як норму: те, що він говорить, не означає, що він справді так вчинить. <i>Кредо: «Який мій інтерес?»</i></p>

1	2
<p><i>Відсторонено-споглядальний</i></p>	<p>Відчужений від широкого соціуму, індивідуалістично налаштований, вибірковий у своїх прихильностях, із чітко визначеним простором власного «Я», в який допускає обмежену кількість людей, яким дорожить та усяляко відстоює від посягань небажаних осіб. Має обмежене коло товаришів, за відсутності яких може проводити більшість часу наодинці, не відчуваючи водночас дискомфорту. Пригнічує свої бажання та амбіції, побоюється залучення в активне життя, причетності до суперечливих подій і ситуацій, намагається дистанціюватися від них, задовольняється малим. Життя поступово починає втрачати смак і гостроту. Недовірливий, посідає пасивну й мінімалістичну життєву позицію, звільняє себе від зв'язаності обов'язками з іншими людьми. Прибічник тези «Моя хата скраю, нічого не знаю». Рідко докладає для досягнення чогось конкретного цілеспрямованих зусиль. Здебільшого не знає, чого хоче, до чого прагне, якої мети досягати в той чи інший момент часу. Уникає усього нового, ризикованого, відмовляється від активності, оберігає свій спокій. Існує у свого роду «мушлі», у звуженій, штучно створеній реальності, з викривленим світоглядом, неадекватною картиною світу. Знання про моральні норми механічно засвоєні, формальні, недієві. Зовнішні норми не перетворилися на внутрішні спонуки, не виступають значущими цінностями, не набули особистісного смислу. Свіість залишається абстракцією, яка не працює в реальному житті. <i>Кредо: «Я тут ні до чого!»</i></p>

Нижче схарактеризовано встановлений автором зв'язок між типом совісті й типом особистості дошкільників у цілому.

До *свідомо-суголосного типу совісті* віднесено дітей *миролюбно-продуктивного типу особистості*. Такі дошкільники прагнуть ідеалу, гармонії, успіху, повноцінної самореалізації. По-справжньому самодостатні, здатні самовизначатися та приймати самостійні рішення, спроможні цінувати себе й інших, задоволені життям, орієнтовані на реалістичну сучасну картину світу. Живуть за принципом: «*Бути, а не здаватися*». Для них природно й легко поводитися совісно.

Соціально унормований тип совісті об'єднує дітей із *покірним типом особистості*. Це вельми сором'язливі, здебільшого доброзичливі, альтруїстичні, проте не досить самостійні, залежні від зовнішніх настанов та оцінок дошкільники, які часто добровільно відмовляються від чогось на користь когось. «Ефектно виглядати» для них важливіше за справжнє «бути». Оскільки совісна поведінка вимагає самостійного прийняття рішення, розв'язання морального конфлікту зазвичай вони перекладають на інших або діють за визначеним авторитетними людьми алгоритмом.

Егоїстично орієнтований тип совісті складається з дошкільників із **загарбницьким типом особистості**. Це здебільшого зарозумілі, вельми мстиві, войовничо налаштовані, зверхні, діти-нарциси, дії та вчинки яких визначаються вузькоегоїстичними інтересами. Вони впевнені у своїй особливості, перевазі над іншими, мають завищену думку про свої здібності. Живуть у вигаданій реальності, реалізують себе частково, не задоволені життям і стосунками з навколишніми людьми. Совість вважають перешкодою на шляху до досягнення своєї мети.

До *відсторонено-споглядального типу совісті* увійшли дошкільники з так званим **мінімалістичним типом особистості**. Це вдавано самодостатні діти, які радше в певний спосіб існують, ніж активно живуть. Недовірливі, підозрілі, нерішучі, невпевнені в собі, вони бояться всього незнайомого, незрозумілого, ризикованого. Ця категорія дошкільників не стільки прагне реалізуватися, досягти успіху, скільки намагається уникнути неуспіху, ймовірних неприємностей, уявних проблем. Совість сприймається ними на рівні формального знання, яке не актуалізується в реальних життєвих обставинах.

Важливо підкреслити: лише дошкільники, які увійшли до складу свідомо-суголосного типу совісті, вирізняються миролюбно-конструктивним типом особистості, їм притаманна *здорова совість*. У них гармонійне поєднується моральна свідомість і поведінка, збалансовані індивідуальні й соціальні орієнтації. Їх налічується близько 25–30% вікової групи. У дітей усіх інших трьох типів совісті зафіксовано специфічні для кожного деформації свідомості й поведінки, з якими необхідно працювати. Це потребує розробки моделі оптимізації освітньої роботи з розвитку здорової совісті дошкільників.

ВИСНОВКИ

Складність феноменології совісті, брак досліджень вказаного напрямку й потреба у відповідних розробках педагогічною практикою зумовили актуальність дослідження. Проаналізовано стан розробки проблеми, підходи філософів, психологів і педагогів до дослідження совісті як складного інтегративного утворення особистості на різних етапах онтогенезу взагалі, в дошкільному дитинстві зокрема. Зазначено недостатню увагу дослідників до проблеми становлення та розвитку внутрішнього життя особистості, зокрема на етапі закладання основ особистості. Встановлено, що трансформація ціннісних орієнтацій і прагматизація життя сучасників суттєво впливають на найменших членів суспільства – дітей 5–7 років, чії моральні орієнтири знаходяться на початку або в процесі свого становлення.

У ході дослідження розроблено критерії оцінки міри й особливостей розвитку в дітей старшого дошкільного віку совісті як внутрішньої

етичної інстанції. До них віднесено: визнання дитиною пріоритету правди, здатність до відповідального самовизначення, саморегуляцію поведінки й власну гідність. Орієнтуючись на вказані критерії та їх показники, розроблено й представлено авторську типологію совісті дітей 5–7 років. До її складу увійшли чотири основні типи совісті: свідомо-суголосний, соціально унормований, егоїстично орієнтований, відсторонено-споглядальний. Наочно представлено й схарактеризовано особливості розвитку уявлень, ціннісного ставлення та совісної поведінки представників кожного типу совісті. Встановлено існування зв'язку особливостей розвитку совісті в дітей старшого дошкільного віку з типом їхньої особистості.

Актуалізовано перспективні напрями подальшої науково-дослідної роботи з означеної проблеми, спрямованої на створення, апробацію та впровадження в педагогічну практику авторської моделі оптимізації процесу розвитку совісті як внутрішньої етичної інстанції та регулятора моральної поведінки дітей 5–7 років. Передбачено участь у цій роботі як педагогів закладів дошкільної освіти, так і членів родин вихованців.

АНОТАЦІЯ

У статті акцентовано на важливості розвитку в дошкільному дитинстві внутрішнього світу як важливої для особистісного становлення та зростання реальності. Уточнено зміст понять «совість», «совісна поведінка», «совісність як базова якість особистості», «здорова» й «нездорова» совість. Визначено специфіку прояву й динаміку розвитку совісті як внутрішньої етичної інстанції та регулятора поведінки в старшому дошкільному віці. Представлено критерії та показники оцінки совісті дітей 5–7 років. Схарактеризовано авторську типологію совісті дошкільників, до складу якої увійшли: свідомо-суголосний, соціально унормований, егоїстично орієнтований і відсторонено-споглядальний типи. Розкрито особливості розвитку свідомості й поведінки представників кожного типу, схарактеризовано життєве кредо. Встановлено зв'язок міри й характеру розвитку совісті з типом особистості дошкільників. Актуалізовано необхідність подальшої науково-дослідної роботи в означеному напрямі з дітьми 5–7 років, їхніми батьками й вихователями закладів дошкільної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Психология и сознание личности. Москва : Москов. психолого-социальный институт: МОДЭК, 1999. 224 с.
2. Бакштановский В.И. Моральный выбор личности: альтернативы и решения. Москва, 1983. 224 с.

3. Бандура А. Теория социального научения: монография. Москва : Директ-Медиа, 2008. 532 с.
4. Барсукова С.А. Концептуальное поле феномена «совесть» в психологии. *Психологический журнал*. 2013. № 1. С. 36–44.
5. Бербешкина З.А. Совесть как этическая категория. Москва : Высшая школа, 1986. 103 с.
6. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. Москва : Прогресс, 1986. 424 с.
7. Братусь Б.С. Психология, нравственность, культура. Москва : Изд-во МГУ, 1994. 96 с.
8. Дробницкий О.Г. Совесть. *Философская энциклопедия*. Москва, 1970. Т. 5. С. 41–42.
9. Дронова Т.А. Совесть как психологический феномен сознания. *Мир психологии*. 2007. № 3. С. 121–127.
10. Дятленко Н.М. Психологічні умови розвитку самоповаги у дошкільників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2002. 22 с.
11. Калинаускас И. Интеллектуальная авантюра П. Революция сознания. Санкт-Петербург : Изд-во «Афина», 2011. 224 с.
12. Кирилина Т.Ю. Совесть и ее роль в развитии личности : дисс. ... канд. философ. наук : 09.00.11. Москва, 1999. 161 с.
13. Комаров В.В. Совесть как фактор нравственной саморегуляции личности : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.13. Тамбов, 2003. 159 с.
14. Кон И.С. Моральное сознание личности и регулятивные механизмы культуры. *Социальная психология личности*. Москва, 1979. С. 85–113.
15. Кононко О.Л. Виховання здорової совісті в ранньому онтогенезі: теоретичні та технологічні аспекти. *Науковий вісник Кременецької обласної Гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка*. Випуск 10. 2018. С. 152–162.
16. Косолапова Н.Г. Становление и формирование «Я» дошкольника на основе преобразования личностного опыта : Материалы психолого-педагогического сопровождения. Иркутск : Изд-во Иркут. гос. пед. ун-та, 2007. 152 с.
17. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Политиздат, 1977. 304 с.
18. Лисина М.И., Силвестру А.И. Психология самосознания у дошкольников. Кишинев, 1983. 110 с.
19. Монтессори М. Самовоспитание и самообучение в начальной школе. Киев : КМУУВ, 1995. 108 с.
20. Моральный выбор / под. общ. ред А.И. Титаренко. Москва : Изд-во МГУ, 1980. 343 с.

21. Мясищев В.Н. Психология отношений. МПСИ, 2005. 158 с.
22. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 512 с.
23. Рьлько О.П. Становление чувства совести у подростков : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.00. Ленинград, 1974. 151 с.
24. Савчин М.В. Сумління як внутрішня інстанція відповідальності. *Психологія відповідальної поведінки* : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. С. 62–65.
25. Слободчиков В.И., Исаев Э.И. Основы психологической антропологии. Психология человека. Введение в психологию субъективности. Москва : Школа-Пресс, 1995. 384 с.
26. Снайдер М., Снайдер Р., Снайдер-мл. Р. Ребенок как личность: становление культуры справедливости и воспитание совести. Москва : Смысл ; Санкт-Петербург : Гармония, 1994. 237 с.
27. Субботский Е.В. Психологические основы нравственного развития личности дошкольника : автореф. дисс. ... докт. психол. наук. Тбилиси, 1984. 47 с.
28. Флоренская Т.А. Диалог в практической психологии. Наука о душе. Москва : Владос. 2001. 208 с.
29. Хоріщенко Г.Г. Виховання совістливості в ранньому онтогенезі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : збірник наукових праць. Київ, 2005. Вип. 8. С. 225–228.
30. Шадриков В.Д. Покаяние как фактор формирования совести. *Психология. Журнал высшей школы экономики*. 2006. Т. 3. № 4. С. 3–13.
31. Шакуров Р.Х. Оценочные отношения как фактор возникновения чувства гордости и стыда у младших школьников : автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Киев, 1966. 24 с.
32. Шимановский Д.С. Моральное самосознание личности. Москва : Знание, 1986. 164 с.
33. Якобсон С.Г., Почеревина Л.С. Роль субъективного отношения к этическим эталонам в регуляции морального поведения дошкольников. *Вопросы психологии*. 1981. № 1. С. 40–49.
34. Якобсон С.Г., Морева Г.И. Образ себя и моральное поведение дошкольников. *Вопросы психологии*. 1989. № 6. С. 34–41.

Information about the author:

Kononko O. L.,

Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Head of the Department of Preschool Education
Nizhyn State Mykola Gogol University
2, Graftska str., Nizhyn, Chernihiv region, 16600, Ukraine